

זכרות
ذاكرات
Zochrot

זכרות את מחנות השבויים
ذاكرات معسكرات الأسرى

זכרות את מחנות השבויים

זכרות את מחנות השבויים

כתיבה: ד"ר שי גורטלר, עמר אלע'בארי
עריכה: עמר אלע'בארי, רחל בית אריה
תרגום: מוהנד אבו ע'וש, עמי אשר
עיצוב: עמית בן חיים
הדפסה: Hagag Print - Ramla

תודות לד"ר עדנאן יחיא, פרופסור מוסטפא כבהא ורוזמרי סאיע' על הסיוע הנדיב בעדות ובחומרי תיעוד. תודה לד"ר היידי גרונבאום על הסיוע בתחילת הדרך. תודה ל-"Economic and Social Research Council (UK)".

חוברת זו התפרסמה בעזרת סיוע כספי מקרן רוזה לוקסמבורג מכספים שהתקבלו מהמשרד לשיתוף פעולה כלכלי ופיתוח ברפובליקה הפדרלית של גרמניה. תוכן החוברת הינו באחריות זכרות ואינו משקף בהכרח את עמדות הקרן. זכרות גאה לקבל תמיכה מגופים בינלאומיים המבינים את חשיבות המחקר והתיעוד ההיסטורי כנגד השתקה ממסדית.

הקדמה

המחקר על אודות הנכבה הפלסטינית והשלכותיה על חייהם של הפלסטינים, הן אלה שגורשו מהשטח שקמה עליו מדינת ישראל והן אלה שנשארו - מסיבות שונות - בתוך גבולותיה של מדינת היהודים והפכו לאזרחיה, עודו מתמשך ומתפתח. ככל שהמחקר מעמיק הוא מגלה היבטים חדשים שלא זכו לחשיפה ומיסגור ראויים והועלמו מתודעת הציבור במשך עשורים רבים.

לפני עשר שנים, אירחה זוכרות את פרופסור מוסטפא כבהא ואת העיתונאי ודיע עואודה לאירוע השקה של ספרם "أسرى بلا حراب: المعتقلون الفلسطينيون والمعتقلات الإسرائيلىة الأولى" (שבויים ללא חרבות: העצורים הפלסטינים ובתי המעצר הישראליים הראשונים), שיצא לאור בערבית ב־2013 בבירות. הספר סוקר את תופעת כליאתם של אלפי פלסטינים ששרדו את הגירוש ונותרו בתוך שטחה של מדינת ישראל. גם לארגון כמו זוכרות, ואנחנו מניחים, כמו לרוב הציבור, ולא רק הישראלי, הנושא הזה אינו מוכר עד היום. למרות גודלה של התופעה, ואף שהספר הנ"ל הוסיף לידע הזה, גם אחרי פרסומו העיסוק בנושא לא היה רחב. בחוברת זו מתפרסמים מתוך מחקרו של ד"ר שי גורטלר פרטים ומסמכים שלא היו ידועים עד כה, כולל מסמכים מארכיון הצלב האדום שעמד בזמנו בקשר עם העצורים. רוב המחקרים על הנכבה, כולל הפעילות של זוכרות, התמקדו רוב הזמן במהלכים שגרמו והנציחו את הנכבה הפלסטינית, כמו טיהור אתני, מעשי טבח, מניעת שיבה, הרס היישובים הפלסטיניים, יהוד המרחב ועוד. מעט פעילויות נעשו על השלכות הנכבה, בשנותיה הראשונות, בקרב הפלסטינים שהפכו לאזרחי מדינת ישראל.

הנכבה המתמשכת, מתברר, גם מתוך המחקר הזה, וגם מתוך הסתכלות על תקופת הממשל הצבאי באופן כללי, אינה פחות טראומטית מאירועי 1948, שהיתה אמנם שנת השיא של הנכבה, אך לא סופה המשימה העיקרית של זוכרות היא לספר את הנכבה בעברית, לציבור היהודי-ישראלי. מכאן נבע הרעיון להוציא חוברת זו, בעברית כמו גם בערבית ובאנגלית, על מתקני המעצר שהקימה מדינת ישראל לכליאת אלפי גברים פלסטינים במשך שנתיים, על יחסה אליהם בתוך המעצר ומדיניותה כלפיהם אחרי שחרורם.

החבורת מסתמכת על מחקרים קודמים שנגעו בנושא, בערבית ואנגלית, גם הם לא רבים, ועל חומרים ארכיוניים ישראלים. זהו חומר "חלוצי" בעברית שחושף אחד מהיבטיה העלומים של הנכבה הפלסטינית. היבט הכליאה במיוחד מתמשך בחייהם של פלסטינים ופלסטיניות עד היום וקשה למצוא משפחה פלסטינית שמי מבניה לא היה עציר או אסיר. ישראלים, מצד שני, לרוב אינם מקדישים תשומת לב לחשיבותו של ההיבט הזה, אינם מכירים בו ורובם ממשיכים לסווג כל מעצר כמוצדק וכל התארגנות קהילתית ולאומית לתמיכה באסירים כפשע בפני עצמו. עם החוברת הזאת אנחנו מקווים לשפוך מעט אור על חלק מההיסטוריה של כליאת פלסטינים על ידי מדינת ישראל מאז הנכבה, ולתרום להכרה בחשיבות הנושא.

כשהתחלנו לעבוד על החוברת לא העלינו בדעתנו שבזמן הוצאתה לאור שוב נראה מחנות מעצר המוניים קמים לנגד עינינו, אך עם הוצאתה לאור, זוהי המציאות בפלסטין. החוברת יוצאת כאשר הנכבה המתמשכת מאז 1948 נכנסה מאז אוקטובר 2023 לשלב חדש, קטלני ומסוכן מכל קודמיו, עם המתקפה הרצחנית על רצועת עזה שכוללת מלבד הרג המוני, עקירה של יותר משני מליון בני אדם, הרעבה ועוד, גם מעצרים חסרי אבחנה ודיווחים על התעללות שיטתית בפלסטינים שמוחזקים במתקני המעצר השונים של מדינת ישראל. הימים האפלים האלה מעמיקים עוד יותר את החשיבות של לימוד עולות העבר וההווה, כדי שנוכל לבחור בעתיד שונה.

החוברת הזאת היא פרי יוזמתו של חבר זכרות ד"ר שי גורטלר ורובה עובד על ידו מתוך מחקר אקדמי שערך. זכרות גאה לסייע להוצאה לאור של יוזמות שצומחות מתוך הקהילה הפוליטית שלנו ומחברות בין מחקר לאקטיביזם.

מבוא

בשנים 1948-1950, נכלאו כ-8,300 פלסטינים במחנות שבויים מאולתרים. במחנות נכלאו לא רק חיילים ולוחמים, אלא פלסטינים רבים שחטאם היחיד היה קיומם. גברים "בגיל לחימה" - רשמית בני 15-55, אך בפועל גם צעירים ומבוגרים יותר - נלקחו למחנות אלו, שם שהו בין חצי שנה לשנה וחצי, עבדו בעבודות כפייה, ובדרך כלל גורשו עם שחרורם. לאתרים אלה ניתנו מספר שמות שונים. הם כונו "מחנות שבויים" אף שרוב המוחזקים בהם לא היו לוחמים, לצד מיעוט קטן של לוחמי מיליציות פלסטיניות, כמו גם חיילים וקצינים בצבאות זרים. הם כונו גם "מחנות מעצר", כינוי המשקף את העובדה שבפועל, רוב המוחזקים לא היו לוחמים (יחד עם זאת, כפי שנראה להלן, יוסף סאייח מעדיף את התואר "שבוי" כיוון שהוא מקנה הגנות מסוימות). הם כונו גם "מחנות עבודה", כיוון שכמה מהם שימשו לתכלית זו. במסמך ישראלי אחד הם אף מכונים "מחנות ריכוז".

חוברת זו מתבססת על מחקרים קודמים של סלמאן אבו סתה, טרי רמפל, מוסטפא כבהא, ודיע עוואודה, ואהרן קליין, ועל זכרונותיו של האינטלקטואל הפלסטיני יוסף סאייח, עציר באותם מחנות,

פרי עטה של רוזמרי סאייח שתרגמה טקסט חדש לחוברת זו. היא חושפת מסמכים ארכיוניים שטרם התפרסמו מארכיון הצלב האדום, מארכיון המדינה, מארכיון צה"ל ומערכת הבטחון, ומהארכיונים הלאומיים הבריטיים.

עדותו של יוסף סאייח, שנשבה בירושלים (כפי שכתבה רוזמרי סאייח)

נפילתי בשבי ימים ספורים לאחר הקמת מדינת ישראל... נסענו עד שבסוף נעצרנו והם פתחו את הדלתות. לרדת! לרדת! היינו תחת שמירה כבדה. מתברר שהגענו ליישוב חדש. רק יסודות הבתים הונחו, ומסביב לרצפות לא היו קירות כלל. הם הורידו אותנו על ברכינו, והיה עלינו לשלב ידיים מאחורי הצוואר. מישהו הגיע, דיבר אלינו באנגלית ואמר, "אני מפקד המחנה הזה, ואתם תידרשו לציית לפקודותיי ולפקודות של כל סמל או חייל. עוד נראה מה נעשה אתכם. אנחנו רואים בכם מחבלים שהושארו מאחור כדי לבצע מעשי חבלה. החוק הבינלאומי מתיר לנו לירות בכם. אבל כיוון שישראל היא מדינה עכשווית, אנחנו רוצים לעשות את הדבר הנכון. עלינו לוודא שאתם באמת מחבלים, ובהתאם לאיזה סעיף בחוק הבינלאומי נוכל לירות בכם". אז אמרתי, "לא, אנחנו שבויי מלחמה". למרבה המזל, לא יודע מה עלה אז בדעתי, חודשים ספורים לפני שנפלה פלסטין, עיינתתי באמנה כלשהי - לא אמנת ז'נבה, כיוון שזו נחתמה רק ב-1949, אבל היתה איזושהי אמנה אחרת, ממלחמות קודמות.¹ ידעתי מה הזכויות והחובות של שבויי מלחמה. חזרתי על דבריי: "אנחנו שבויי מלחמה". הוא אמר, הא! איזה מין שבויי מלחמה אתם? שבוי הוא חייל - חייל במדים. יש לו נשק, יש לו מספר. לכם אין אף אחד מהדברים האלה. באיזה צבא אתם?" ולא יכולנו להעמיד פנים שאנחנו חיילים בצבא כלשהו.

[Yūsif Sāyigh, "Prisoner of War: Yūsif Sāyigh, 1948 to 1949," Jerusalem Quarterly 29 (2007): 14-19.]

מחנה שבויים מס' 101

יוסף סאייח הוחזק במשך ששה שבועות במחנה 101 בירושלים. המחנה היה ממוקם בשכונת נווה שאנן, סמוך למקום בו עומד היום מוזיאון ישראל. היה זה מחנה שבויים זמני לפלסטינים שנתפסו באזור ירושלים. נציג הצלב האדום שביקר במחנה ב-7 ביוני 1948 דיווח כי שבויי המלחמה "מקוננים כולם... על כך שנעצרו על אף העובדה שהם אזרחים ולא לוחמים. הם מתלוננים על מחסור במזון". כשנפתחה הדרך בין ירושלים לתל אביב, הועבר סאייח למחנה אג'ליל.

¹ סאייח מתכוון לאמנת ג'נבה השלישית משנת 1929 שעוסקת ביחס לשבויים.

אג'ליל: מחנה שבויים מס' 791

שרטוט של מחנה
השבויים אג'ליל
(אזור מחלף הסירה
של ימינו), 1949

אלבום מס' 3,
ארכיון צה"ל

מחנה אג'ליל נפתח ב-26 במאי 1948². העצורים הוחזקו באוהלים מאולתרים ובבתי הכפר הפלסטיני העקור אג'ליל אל-קבליה ("הדרומית"). קבוצת השבויים הראשונה הובאה לאג'ליל מהכפר זרנוקה, השנייה מאל-טנטורה, והשלישית מיאפא. יתכן שהטבח באל-טנטורה ב-23 במאי (כמו גם מאורעות אחרים) זירז את הקמת המחנה. אג'ליל הוקם כמחנה קבע ל-4,200 איש. יוסף סאיע' הועבר לאג'ליל בסוף יוני 1948, והיה לנציג העצורים. שיחותיו המתועדות עם נציג הצלב האדום משקפות את כוח העמידה של שבויי המלחמה. לדברי הנציג, "מנהיג השבויים הביע את משאלתו לשמור על קשר הדוק עם המשלחת; מכתביו לנציגים אינם מועברים מספיק מהר. הנציגים תבעו ממנו לשלוח להם דו"ח שבועי". עם זאת, מרגע שהתארגנה ההנהגה הפלסטינית, הרשויות הישראליות פיזרו אותה. סאיע' הועבר למחנה הקבע השני שהוקם באותה עת, עתלית.

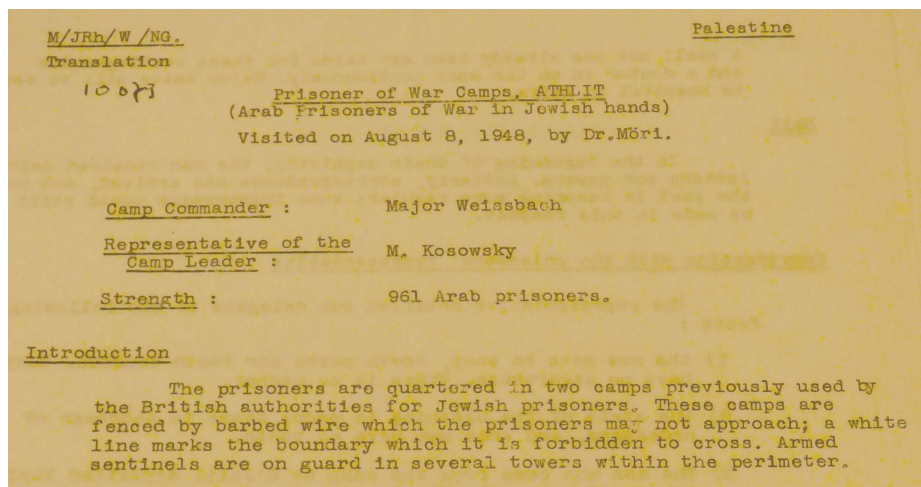
² אהרן קליין, "השבויים הערבים במלחמת העצמאות", בתוך מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, בעריכת אלון קדיש (תל אביב: משרד הבטחון, 2004), 569.

מחנה 101, 1948

צילום: רודולף יונס

בתוך מוזיאון ישראל, הציור "אנגלוס נובוס", פרי מכחולו של פאול קלה, צופה, פשוטו כמשמעו, על הריסות בתי נווה שאנן, שבהם שוכנו הפלסטינים הראשונים שנפלו בשבי הצבא הישראלי בנכבה, וקודם לכן בשבי ההגנה. ולטר בנימין מדמיין את הציור כמלאך ההסטוריה, ש"פניו נשואות לעבר העבר. היכן שאנו מזהים שרשרת מאורעות, הוא רואה אסון אחד ויחיד, שעורם חורבות על עיי חורבות ומשליך אותן לרגליו". שכבה מרכזית של האסון הפלסטיני, הנכבה, מקבעת כעת את מלאך ההסטוריה במקומו.

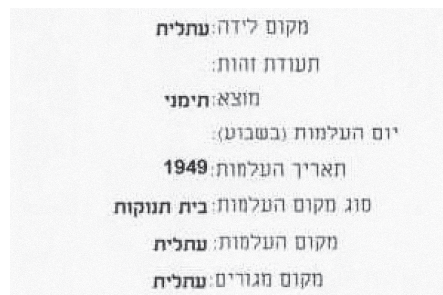
מסמך מביקור הצלב האדום במחנה השבויים עתלית, אוגוסט 1948

ארכיון הצלב האדום, תיק C SC, Palestine 1948-50

כמו במקרה של אג'ליל וסרפנד (ר' להלן), מחנה עתלית שימש בהמשך כמעברה ליהודים מזרחים שהיגרו ארצה בשנות ה-50. מעברת עתלית היתה אחד מהאתרים המוזכרים בדיווחים על חטיפת ילדי תימן. באוגוסט 1995, כתבה מרים רדאה לוועדת כהן-קדמי (ועדת החקירה הממלכתית בעניין העלמות ילדי תימן בשנים 1948-1954) על הנסיון לחטוף את בנה רחמים, שנמנע רק בזכות ערנותה והתנגדותה.⁵

מקטע מתיק העלמתו והחזרתו של התינוק רחמים רדאה, 3.1.1996

ארכיון המדינה, תיק ג-14/9717

⁵ רדאה רחמים, תיק מס' 272/95, ועדת כהן-קדמי בענין ילדי תימן הנעדרים המעידים בעצמם או שהעידו עליהם, ג-14/9717, ארכיון המדינה.

**אג'ליל:
תצלום אוויר,
1.9.48**

תמונה 2781,
ארכיון צה"ל

עתלית (מחנה שבויים מסי 792)

ביולי 1948, לאחר שמחנה אג'ליל התמלא, הוקם מחנה נוסף בשטחו של מחנה מעצר בריטי שנועד למהגרים יהודים ללא אשרה ("מעפילים"), שהוקם בינואר 1940. קיבולת המחנה הבריטי היתה 1,664 עצורים - המחנה הישראלי היה גדול יותר, ואפשר לכלוא 2,900 שבויים.³ על השיתוק שפוקד את התודעה בעקבות הקולוניאליזם תעיד העובדה שעל אף שמוזיאון לתיעוד ההגירה היהודית הבלתי-חוקית של שנות ה-40 ניצב כיום בשטחו של מחנה השבויים, המוזיאון אינו מזכיר כלל את עברו כמתקן כליאה לפלסטינים בסוף אותו עשור. יתר על כן, אף אחד ביחידת המחקר של המוזיאון, אף לא יושב הראש של המוסד, לא ידע שבעתלית פעל גם מחנה לשבויים פלסטינים. למעשה, על אף עדויות ארכיוניות שמראות זאת בבירור, הם הכחישו שנעשה שימוש כזה אי-פעם בעבר, גם לאחר שהוצג בפניהם מסמך הצלב האדום שמופיע מטה.⁴

³ יהושע כספי, "בתי הסוהר בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי", קתדרה 32 (1984): 152.

⁴ ICRCA, Palestine, C SC, 1948-1950. במאמרם על מחנות השבויים והצלב האדום, רמפל ואבו סיטה לא מסתמכים על דו"חות הביקור במחנות.

יוסף סַאיע', שבוּי מלחמה, מאי 1948 עד אביב 1949

כתבה: רוזמרי סַאיע', במיוחד לחוברת זו

סיפור מעצרו של יוסף ב־1948 סופר לי ככל הנראה כשנפגשנו לראשונה בעירק. אני הייתי שם כדי ללמד במכללה לבנות ע"ש המלכה עאליה, בעוד שהוא חיפש כלכלנים כחלק מעבודתו במכון למחקר כלכלי של האוניברסיטה האמריקאית בבירות. נפגשנו במקרה דרך ידיד משותף, והוא הזמין אותי לארוחת ערב. שוחחנו עד שלוש לפנות בוקר.

יוסף נעצר כי סירב לצאת מירושלים ב־15 במאי, 1948, לאחר ההכרזה על קום מדינת ישראל, אף שידע כי אם יישאר, ייעצר. התנאים במחנות היו קשים, במיוחד בהתחלה: "ישנו בלי אוכל או מים, מתחת לכיפת השמיים, על הקרקע החשופה". שום דבר מלבד תה מעלים משומשים; מאוחר יותר, 100 גרם לחם ביום. לא היו שירותים. פחות משלושה ליטר מים ביום לשתייה, רחצה, ושטיפת כלים. התנאים בחורף היו קשים במיוחד: האוהלים דלפו ולא פעם קרסו על העצירים. יוסף החל לסבול מכאב גב חמור.

זו היתה תחילתה של פריצת דיסק שעתידה היתה לשתק אותו לעתים תכופות בשנים הבאות. הישראלים איימו לא פעם לירות בשבויים באשמת חבלה: יוסף תמיד עמד על כך שהם שבויי מלחמה ועל כן מוגנים על פי חוק. פעם, קצין במחנה ירה בין רגליו כיוון שהתעקש להגן על זכויות השבויים. אבל כשלאחר מכן ביקר נציג הצלב האדום במחנה, הוא התחזק בדעתו.

למרות אווירת הפחד, לדברי יוסף היו גם היבטים חיוביים לשהות במחנות. הוא נבחר לנציג האסירים מול הצלב האדום כיוון שהכיר את אמנות ז'נבה ועמד על זכויותיהם. הוא דיווח לארגון על הירי הבלתי־חוקי על עציר נמלט. כיוון שציפה ל"סבב שני" של מלחמה נגד ישראל, הוא שרטט את קווי ההגנה הישראליים על פיסות בד, ותפר אותן לתחתוניו. עם שחרור השבויים, "הם ערכו עלינו חיפוש מדוקדק, על גופנו. אבל בדים לא מרשרשים כמו נייר, אז הוצאתי אותם החוצה".

להרחבה על סיפורו של סַאיע' במחנות, ראו:

Yūsif Sāyigh, Yūsif Sāyigh: Arab Economist, Palestinian Patriot, ed. Rosemary Sāyigh (University of Cairo Press, 2015).

סַרפנד (מחנה שבויים מס' 793)

ותל ליטווינסקי (מחנה שבויים מס' 794)

השלטונות הישראלים החליטו להשתמש בשבויים הפלסטינים ככוח עבודה זול, והקימו לשם כך שני מחנות נוספים. בסַרפנד (כיום צריפין) ניתן היה לכלוא 1,800 שבויים, ובתל ליטווינסקי (כיום תל השומר) ניתן היה לכלוא אלף. מחנה סַרפנד היה קודם לכן מחנה מעצר בריטי שהוקם במהלך המרד הערבי הגדול (1936-1939) כדי לכלוא עצורים בהתאם לתקנות ההגנה לשעת חירום.⁶ כיוון ששימש לעבודות כפייה, היה סַרפנד המחנה האחרון שנסגר.

השבויים אולצו לעבוד בשדות ובמוסכים, הם פינו הריסות של בתים פלסטיניים, ועוד. בעוד שבשביים שלא עבדו קיבלו 400 גרם לחם ליום, אלה שעבדו קיבלו 700, כמו גם 70 מיל ושש סיגריות ליום. השלטונות בישראל השתמשו בביטוי "מכלאות עבודה" כדי לתאר את המחנות, כאילו מדובר היה בבהמות (ר' חותמת מפקד המחנה מטה).

חותמת מפקד מחנה שבויים 793:
"מכלאות עבודה", 10.1.1949

ארכיון המדינה, תיק ג- 308/23

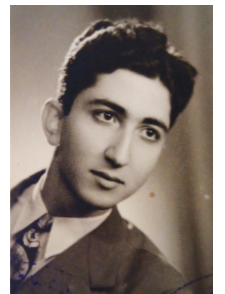

⁶ Saunders, A., Palestine Prison Service, March 21, 1938, Social Services Penal and Prison Matters Prisons Reorganization Palestine, National Archives (UK), page 4.

אם ח'אלד (מחנה שבויים מס' 795)

יוסף טאיע' הועבר לאם ח'אלד ב־13 בנובמבר 1948. אם ח'אלד היה כפר פלסטיני ממערב לטולכרם, היכן שנמצאת כיום העיר נתניה. מחנה אם ח'אלד היה יציר כלאיים בין המחנות הקבועים והזמניים, כמו כלא עכו, ושימש בעיקר כמחנה עבודה. בביקור שקיים ב־22 בספטמבר 1948 תיאר שליח הצלב האדום את תנאי המחיה במחנה כדלקמן: "הגברים מתגוררים בקבוצות של 20-30 [בכל בית] בכפר ערבי ישן והרוס למחצה, שכעת הוא מוקף בגדר תיל. המעונות טחובים ואינם מוארים כנדרש. לכל שבוי יש מזרון אחד ושמיכה אחת". בעת הביקור, הוחזקו באם ח'אלד מאתיים שבויים.

ראיון עם ד"ר עדנאן יחיא (נולד ב־1930, אל־טנטורה)
מראיין: ד"ר שי גורטלר, 25.2.2024
הראיון התקיים בשפה האנגלית ונערך לשם הבהירות.

בתמונה: עדנאן יחיא, סביב 1948

ע"י: אני הייתי באם ח'אלד, ואח"כ באג'ליל... קודם באם ח'אלד ואח"כ באג'ליל.

ש"ג: במשך כמה זמן?

ע"י: במשך כשנה.

ש"ג: תוכל לספר לי קצת על החוויה הזו? מה היו תנאי הכליאה? המזון?

ע"י: האוכל היה גרוע מאד־מאד. הוא לא היה טוב. היינו צריכים לעבוד ולפעמים הם נתנו לנו אוכל טוב, לפעמים לא טוב. הייתי בן 17 ונאלצתי לעבוד כל יום עם גברים אחרים.

ש"ג: במה עבדתם?

ע"י: בניקוי החדרים והשירותים של החדרים ובגידול ירקות. תמיד היו חיילים שהשיגו עלינו.

ש"ג: באם ח'אלד, האם ישנתם באוהל או באחד מבתי הכפר?

ע"י: בכפר, הרבה אנשים באותו חדר. לפעמים היינו צריכים להוריד את הבגדים ולהתפשט מול המפקד. הוא בא נושא אלה. הוא היה בועט בנו והיינו צריכים להתפשט כל בוקר. לא יודע למה. באג'ליל היינו באוהלים בחוץ. היו איתנו הרבה חיילים מצרים.

ש"ג: מה קרה אם מישהו סירב לעבוד?

ע"י: כן הם היו מביאים מקלעים ואומרים לו, "אתה חייב לעבוד או שנהרוג אותך". יום אחד - אפילו שהייתי צעיר, הייתי בן 18-17, אבל בגלל שדיברתי אנגלית, ערבית ועברית, פעם אחת בא חייל וקרא לי ואמר, "אתם גנבים, אתם גנבתם את המטבעות שהיו לי בכיס... אם לא תחזיר אותם עכשיו אני אהרוג שלושה מכם". כעסתי מאד ותפסתי את הרובה שלו וכיוונתי אותו לעבר החזה שלי ואמרתי, "אם אתה רוצה להרוג מישהו, תהרוג אותי. הם לא גנבים, הכסף שלך לא אצלם". ואז באו חיילים אחרים והם לקחו אותו משם. היחס היה נורא ואיום.

ש"ג: האם היו לכם חומרי קריאה?

ע"י: לא {צוחק}. לקרוא? לא היה לנו כלום. רק לעבוד.

ש"ג: בסוף, איך קרה שגורשת?

ע"י: בירושלים, על קו שביתת הנשק, הם הסיעו אותנו באוטובוסים והעבירו אותנו לידי הצבא הירדני. הלכנו ולא ידענו מה לעשות. כמה אנשים הלכו לרחוב כדי לקבץ נדבות. לי היה מזל בגלל שדוד שלי חיכה לי ולקח אותי לשכם. דודי היה עורך דין בשכם, ואני נשארתי איתו כמה שבועות ואז נסעתי לדמשק.

ש"ג: אתה זוכר את תאריך הגירוש שלך?

ע"י: זה היה ב־1949, לא יודע מתי בדיוק.

ש"ג: היית רוצה להישאר בפלסטין? אם זה היה תלוי בך, לא היית עוזב?

ע"י: בטח, פלסטין זה הבית שלי. אל־טנטורה היא ביתי, וגם חיפא. היו לנו שני בתים. בית אחד בחיפא ובית באל־טנטורה, בכפר.

ש"ג: באיזו שכונה בחיפה?

ע"י: ב... ליד Lycée... אני לא זוכר, לא מצליח לזכור. תבין, אני בן 93 ואני לא יכול לזכור הכל. אני חייב לחשוב ולחשוב... רחוב עבאס!

הייתי גם בתל אביב, והייתי גם בדרום פלסטין לצורך עבודה. הם הובילו אותנו במשאיות. הייתי ברחוב בתל אביב ויום אחד פגשתי חבר טוב שלי. יהודי. היינו עובדים ביחד בעיריית חיפה. במהלך החופשות הייתי עובד ועוזר בעיריית חיפה. והכרתי חבר טוב. שמו היה עזרא סלאמה. ולא ידעתי איפה הוא עכשיו. הוא היה חבר מאד־מאד טוב. הוא פגש אותי כשהייתי בתל אביב על המשאית והוא בא והביט בי ואמר, "אתה עדנאן! מה אתה עושה כאן?" אמרתי, "אני שבוי שלכם", והוא היה במדים. הוא אמר שהוא הולך למצרים. בשביל הצבא. הוא היה חבר מאד־מאד טוב. יהודי עיראקי שגם דיבר ערבית. אני יכול לדבר קצת עברית. [אומר בעברית:] אני מדבר עברית אבל לא כל כך טוב.

ש"ג: עברו הרבה שנים...

ע"י: כן, הרבה שנים.

גירוש

יוסף טאיע' בחר להישאר בשכונת מגוריו (המושבה היוונית) במקום למצוא מקלט בעיר העתיקה בירושלים. למרות זאת, ובניגוד לרצונו, הוא נאלץ להצטרף ליתר 770,000 הפלסטינים שגורשו בנכבה. במרץ 1949, הוא גורש מאם ח'אלד לירדן.

בעוד שהתיאור הציוני של אירועי 1948 כולל שני נרטיבים סותרים, ולפיהם כל הפלסטינים נמלטו בעוד שהגירושים אירעו בלהט הקרב, השבויים הפלסטינים מהווים עדות נוספת לכך ששני נרטיבים אלה שקריים. ראשית, כ־8,300 פלסטינים הוחזקו בתנאי שבי לאחר שנעצרו על ידי מיליציות יהודיות ואחר כך על ידי הצבא הישראלי. שנית, 78% מתוכם גורשו אל מעבר לגבולות ישראל והיו מנועים מלשוב. הסיכום הישראלי של פרשת המחנות, המוצג באלבום מרהיב בארכיון צה"ל, קובע כי 6,736 שבויים גורשו וכי 1,619 אחרים הורשו להישאר. שיעור הפלסטינים שגורשו מהשטח שקמה עליו מדינת ישראל ב־1948 הוא כ־83%, וכאן מדובר על גירוש בתנאי שלום (כיוון שהשבויים גורשו ברובם בתום המלחמה), בשיעור דומה של 78%. מתוך 1,619 השבויים שהותר להם להישאר, 771 היו בני העיר נצרת. כמו בשאר הארץ, שיעור המוסלמים מקרב המגורשים היה גבוה משיעור הנוצרים. טֵבְחִי בלאל ורג'וב אל־נזלר [כך] הם שניים מארבעת הפלסטינים ששוחררו אל העיר אל־מג'דל.⁷ יש לשער שהם גורשו גם כן כשאוכלוסיית העיר כולה גורשה לרצועת עזה – גם הפעם בתנאי שלום ולא בלהט הקרב, ב־1951. שמעון אמיר ממשרד החוץ כתב ליועץ ראש הממשלה לענייני ערבים יהושע ("ג'וש") פלמוך ב־11 במאי 1949 כי ממשלת ירדן מסרבת לקלוט 744 מתוך שבויי המלחמה שנותרו בטרפנד כיוון שיש להם קרובי משפחה בישראל.⁸ במלים אחרות, לו היתה ממשלת ירדן מסכימה לקלוט את השבויים הללו, גם הם היו מגורשים, על אף רצונם להישאר עם משפחותיהם. באותו המסמך צוין שממשלת מצרים, לעומת זאת, הביעה נכונות לקלוט 450 שבויים מתוך אלה שנותרו במחנה.

תושבי עכו מובלים
אל הכלא במבצר
לאחר נפילת העיר
בידי הכוחות
הישראליים ב-17
במאי 1948

Before the Diaspora,
p. 239. (also in
"Prisoner of War:
Yūsif Sāyigh, 1948 to
1949," p. 18)

⁷ יועץ לענייני ערבים, שחרור שבויים (כללי), גל-1/17108, ארכיון המדינה.

⁸ שמעון אמיר, "גורל שבויי המלחמה הערבים במחנה סרפנד, 11 במאי 1949", שבויים ערבים, חצ - 8/2406, ארכיון המדינה.

”הסברה” לקהל שבו

תהליך הישראלזציה נשא אופי שונה. הן הפלסטינים שגורשו והן אלה שהותר להם להישאר היו מצופים להפנים את העליונות הישראלית. בנוסף לכך, השלטונות הישראליים השתמשו במחנות כמעבדות לבדיקת יעילות התעמולה שלהם כלפי אותם פלסטינים שיזכו להפוך ל”אזרחים”. על גבולות האמת של אותה תעמולה נכתב באחד המסמכים:

מטרת התעמולה היא להגביר את נאמנותם של המעורבים למטלה ואת השלמתם עם המצב. אמנם צריכה תעמולתנו להסתמך על מקרים, אבל גילוייה של מחצית האמת אינה שקר.

”מטרת התעמולה היא להגביר את נאמנותם של המיעוטים לממשלה ואת השלמתם עם המצב. אמנם צריכה תעמולתנו להסתמך על מקרים, אבל גילוייה של מחצית האמת אינה שקר”, 8.12.48.

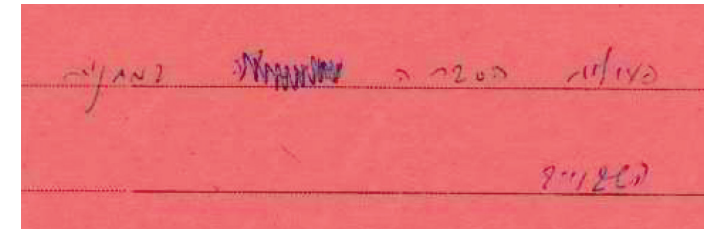
ארכיון המדינה, תיק ג-1322/52

נציגי מחלקת מזרח-תיכון של משרד החוץ הדגימו את השימוש הזה במחנות השבויים כאתר ניסויים לתעמולה הישראלית. הם שלחו 500 עותקים של שתי חוברות תעמולה וביקשו מהנהלות המחנות לדווח להם על האופן בו התקבלו, כדרך לשפר את אסטרטגיות התעמולה הישראליות. “אבקשך להודיענו על הרושם שהן עושות ואם הן נקראות ברצון ועל ידי רבים”. בקשות דומות התקבלו ונענו בנוגע לעיתונים “חקיקת אל-אמר” ו”אל-יום” ובנוגע לקול ישראל בערבית.

במרץ 1949, הודה משרד המיעוטים למפקד מחנה סרפנד על “דו”ח הסברה” שלו, אשר “יביא תועלת רבה למוסדות המכוונים את הסברה למעוטנינו הערבים”.¹⁰ באשר ל”חקיקת אל-אמר”, כתב מפקד המחנה כדלקמן: “תגובת השבויים שלילית, אין העיתון נראה להם כמהימן... נא להעביר חוות דעתנו לעורכי חקיקת אל-אמר, לדעתנו רצוי לשנות את השם [שפירושו, ‘האמת שבדבר’] ולגוון את החומר. יש לתת להערבים [כך] את ההרגשה כי זה עתון חדש לגמרי”.¹¹ אותה מחלקה ביקשה גם להתקין רמקולים במחנות, לא רק כדי לשדר הסברה לשבויים, אלא גם כדי ש”ישמשו תגובות השבויים קנה מדה ידוע ליעילות דרך הסברתנו”. כך, המאמץ להניע “מפלשתינה לישראל – תהליך נפשי”, כפי שנוסח הדבר באחד המסמכים, החל כבר בשלב מוקדם זה.¹²

המלה “ותעמולה”
נמחקה משם
התיקיה “פעילויות
הסברה ותעמולה
במחנות השבויים”.

ארכיון המדינה,
תיק ג-308/24

המלה “ותעמולה” נמחקה משם התיקיה “פעילויות הסברה ותעמולה במחנות השבויים” בארכיון המדינה, ואין זה מקרה, כמוסבר למטה.

2. סעיף 3 של הפכתב הנ”ל; הודענו לכל המחנות להחליף את המלה “תעמולה” ל”הסברה”.

**”הודענו לכל המחנות להחליף את המילה ‘תעמולה’ במילה ‘הסברה’”,
30.1.1949**

ארכיון המדינה, תיק ג-308/23

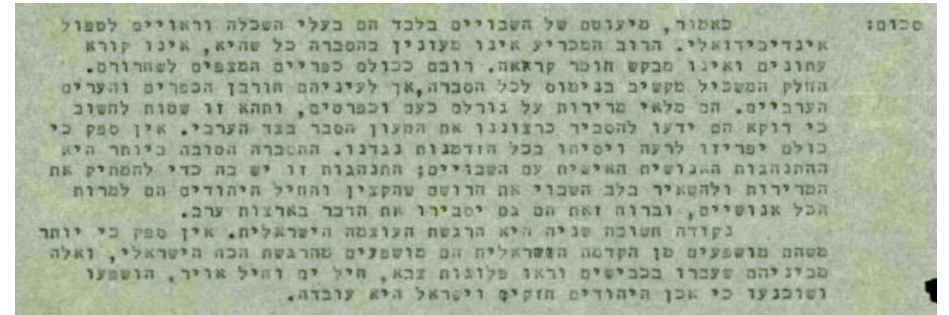
אחת הדרכים הנפוצות להתייחס למחנות שבויים היא כאל מחסנים שבהם מוחזקים עצורים משל היו חפצים, עד שאינם מהווים עוד איום. לעומת התייחסות מחפצה זו, מחנות השבויים הישראליים דווקא שימשו (גם) כאתרים לעיצובו של סובייקט. מתחילתם, הם התנהלו בהתאם לעקרונות תועמלניים: הם נועדו להשפיע על ההתנהגות, הזהות ותחושת העצמי של השבויים ולשמש מעבדות לאפקטיביות של התעמולה הישראלית. בתחילת הדרך, המלה “תעמולה” עדיין נחשבה לגיטימית לגמרי. רק מאוחר יותר קיבלו מפקדי המחנות הוראה להחליפה במלה “הסברה”. המטרה היתה כפולה: להמחיש את הגישה ההומנית של המפעל הציוני ולבסס את ישראל כעובדה מוגמרת בתודעת הפלסטינים. חשוב לציין שתהליך “ישראלזציה” זה אין פירושו שהשבויים נועדו להפוך לאזרחים שווים במדינת ישראל שקמה במלחמה – כך למשל, שירותי הבטחון הישראליים התנגדו להוראת עברית במחנות.⁹

⁹ מ. וייסבך, “מכתבכם”, ח/171/325/1, 29.9.1948, שבויים ערבים, חצ-2565/10, ארכיון המדינה.

¹⁰ פ. פיאמנטה, “דו”ח חודשי הסברה מ.ש. מס. 793”, 2.3.1949, פעילויות הסברה במחנות השבויים, ג-308/24, ארכיון המדינה.

¹¹ מ. וייסבך, “מכתבכם”, ח/171/325/1, 29.9.1948, שבויים ערבים, חצ-2565/10, ארכיון המדינה.

¹² מ. פיאמנטה, “פרוטוקול פגישה שנייה לתיאום התעמולה בקרב המיעוטים והשבויים הערבים בישראל”, 8.12.1948, תעמולה ושידור, ג-1322/52, ארכיון המדינה.

”החלק המשכיל מקשיב בנימוס לכל הסברה, אך לעיניהם חורבן הכפרים והערבים”, פברואר 1949

ארכיון המדינה, תיק ג- 308/23

ספרם של כבהא ועואודה, ”שבויים ללא חרבות” בא לשפוך אור על הפרק המשותק הזה בהיסטוריה של פלסטין ושל הקמת מדינת ישראל, פרק שלא זכה, כאמור, להתייחסות מעמיקה או מחקר מיוחד, לא על ידי היסטוריונים ישראלים ולא פלסטינים. ככל הידוע לנו זהו הספר היחיד בשפה הערבית שנכתב כולו על סוגיית מחנות המעצר, ויצא לאור כתוצאה של עבודה מחקרית ייעודית על פרשת כליאתם של אלפי גברים פלסטינים והמיסגור שלו כפרק נוסף מפרקיה של הנכפה בפלסטין.

מתקני הכליאה שימשו כפרקטיקת דיכוי, נקמה ושלטיה כלפי הפלסטינים ששרדו את הגירוש ההמוני במהלך 1948. בנוסף לכך, אנחנו למדים מהספר, איך ניצלו השלטונות הישראליים את כמיהתם של האסירים הפלסטינים לחרות למען השגת מטרה אתנו-פוליטית, ששיקפה את שאיפת השלטונות להעמקת ריקון המדינה ככל האפשר מתושביה הפלסטינים. מתקני הכליאה שימשו כלי לגירוש עוד פלסטינים אל מחוץ לגבולות המדינה היהודית. השלטונות ניהלו משא ומתן עם האסירים לעסקת חליפין, שחרור מהכלא תמורת גלות ועזיבת מולדתם. בעצם, ישראל הפכה את האסירים הפלסטינים, באופן ציני, לבני ערובה וניסתה להוציא מהם ”הסכמה” לטרנספר.

המחברים הסתמכו במחקרם על מקורות ראשוניים ומשניים. הם עיינו במסמכים ארכיוניים ישראלים כמו ארכיון הצבא הישראלי - שעל פי המחברים עדיין שומר על חלק מהחומר בתיקים חסויים, וארכיון הצלב האדום.

הספר התבסס גם על עשרות עדויות שבעל פה, שנגבו על ידי המחברים במיוחד לטובת מחקרם, של אסירים שהיו עדיין בחיים בזמן כתיבת הספר שיצא לאור ביוני 2013, כמו גם על תמונות ומסמכים

מארכיונים פרטיים של אותם עדים. המחברים מעידים על קושי פסיכולוגי של המרואיינים שנשאו במשך עשרות שנים את תחושת ההשפלה והצלקת הנפשית, ללא ריפוי.

מתוך המקורות המשניים המעטים הקיימים, המחברים נעזרו בספרו של עבד אל-רחמן ענאן, מפקד להק מצרי, שהיה אסיר בעצמו במתקני המעצר הללו. זה המקום להזכיר שחיללים ממדינות ערב שנפלו בשבי הישראלי נכלאו גם הם במתקני הכליאה האלה. אבל אנחנו כאמור מתמקדים בחוברת זו באסירים הפלסטינים של אותה תקופה. הספר של חנא אבראהים שהסתמך על ספר הזכרונות של עו”ד חנא נקארה מחיפא שהיה אסיר גם הוא, שימש את המחברים לשפיקת אור נוסף על הסוגיה, מנקודת מבט וחוויה אישית. הראיונות שערך החוקר הישראלי אהרון קליין עם סוהרים באותם מתקנים שימשו גם הם את כבהא ועואודה. הם עצמם ביקשו לראיין סוהרים, אך נענו בשלילה.

הספר בנוי משני חלקים עיקריים ונספח של תמונות ומסמכים. בחלק הראשון שכולל ארבעה תתי פרקים, ניתן למצוא חומר רקע על התופעה ועל ההקשר הפוליטי, על מדיניות המעצרים, על האסירים והסוהרים ועל תנאי הכליאה. החלק השני של הספר כולל שני תתי פרקים, פרק אחד של עדויות בעל פה שנגבו בין 2005 - 2011, ופרק שני שכולל רשימה של יותר מ-5000 שמות של אסירים פלסטינים שנכלאו במתקנים האלה. ברור שזו רשימה חלקית. שמות אלה נאספו מתוך הראיונות שערכו המחברים ומתוך מסמכים שהגיעו לידיהם.

על שיטת המעצרים, כתבו כבהא ועואודה שגברים בגילאים 15-65, נאספו במבצעי איתור ומעצר נרחבים בערים והכפרים הפלסטיניים שהפכו לחלק ממדינת ישראל. לעתים בוצעו מעצרים על פי רשימות. היה דגש על מעצר פעילים פוליטיים בתנועה הלאומית הפלסטינית, מעצר פעילים שהשתתפו במרד הגדול, מעצר חברים בארגונים פרה-צבאיים בשנות הארבעים כמו אל-נג’אדה ואל-פתווה ומעצר ”חשודים בפעילות עוינת נגד יהודים”. חלק מהמעצרים נעשו תוך כדי גירוש מתוכנן של אוכלוסיית כפר מסויים, ובמקביל לקיחת חלק מהגברים של הכפר למחנות הכליאה.

רוב המידע הקיים על התופעה מתייחס למעצרים שבוצעו אחרי הקמת מדינת ישראל, ומעט מידע על המעצרים ביישובים הפלסטיניים שנכבשו לפני 14 במאי 1948.

בעקבות הכרזת הקמת המדינה, היו מספר מניעים לכליאת אלפי הגברים שהוגדרו ”שבויי מלחמה” למרות שרובם המוחלט היו אזרחים, חשש בטחוני, שיקולים דמוגרפיים, ניצול כח עבודה ערבי לצרכי בניית תשתיות המדינה הטריה, הפגנת כח מול הפלסטינים שנותרו בתוך גבולות המדינה, הכנעתם ושליטה בהם מתוך התייחסות אליהם כאל סכנה בפוטנציה, ונקמה.

ברוב מחנות המעצר, השבויים עברו עינויים בצורות שונות ל”צריבת תודעה” בשיטת ”הלם והפחדה”, עד שחלקם לא העזו לדבר על חוויותם במעצר במשך 60 שנה.

המחברים מציינים שהשימוש במונח ”שבויי מלחמה” בא כדי להקל על גירושם מחוץ לגבולות המדינה, ואכן ”רבים מהם גורשו” אחרי גל הגירוש הגדול ב 1948.

אחרית דבר: סומוד בחוץ, סומוד פנימי

חשוב לזכור ששני ההיבטים של מחנות השבויים בישראל, גירוש של הגוף ונסיון לעצב את התודעה, נתקלו בהתנגדות פלסטינית. במאי 1949, למשל, כמה מתוך 744 השבויים שנותרו בכפר הכריזו על שביתת רעב כדי למחות על הנסיון לגרשם לירדן (שכזכור סירבה לקבלם).¹³ בעוד שרוב המחקרים על שביתות רעב פלסטיניות מתארכים את תחילתן ל-1967, מאורע זה מעיד על כך שעל החוקרות להפנות מבטן אל 1948.

האינטלקטואל והאסיר הפוליטי וליד דקה, אשר הזנחה רפואית מכוונת והתעללות מצד מדינת ישראל הביאה למותו בכלא עם ירידת חוברת זו לדפוס, המשיג את התנגדות האסירים. דקה השתמש במונח "הסומוד הפנימי" כדי לתאר את יכולתם של אסירים לדבוק בסובייקטיביות שלהם על אף נסיונותיהן של רשויות הכלא לשנות את זהותם.¹⁴ תהליך זה ניכר כבר ב-1948, כשנציג משרד החוץ הציע להנהגת השבויים את עזרתו ב"ארגון חיי התרבות במחנה". נציג השבויים יוסף סאיע' התנגד, והזכיר לאותו נציג את "ההבדל בין פעילות תרבותית לתעמולה".¹⁵ כבר ב-1948, פלסטינים התנגדו הן לגירוש הגוף והן לנסיון לעצב את התודעה.

¹³ שמעון אמיר, "גורל שבויי המלחמה הערבים במחנה סרפנד, 11 במאי 1949", שבויים ערבים, חצ - 2406/8, ארכיון המדינה.

¹⁴ Shai Gortler, "The Sumud within: Walid Daka's Abolitionist Decolonization," *Contemporary Political Theory* 21, no. 4 (2022): 499-521.

¹⁵ מ. פיאמנטה, "פרוטוקול פגישה שנייה לתיאום התעמולה בקרב המיעוטים והשבויים הערבים בישראל", 8.12.1948, תעמולה ושידור, ג-1322/52, ארכיון המדינה.

מחנה שבויי
מס 791
←

05

מס 791
מחנה שבויי
מס 791